

Tübingen, 1907. (Հմմտ. ՀԱ. 1907, էջ 141—143.) — 23. Armenische Palaeographie (h qhpv Atlas z. Katalog der arm. Handschr. Tübingen, 1907, 4°, S. 43 + Taf. X. (Հմմտ. ՀԱ. 1907, էջ 143.) — 24. Մասնակցություն Քր. Macleer, Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebéos. h թիթիթին Götting. Gelehrt. Anz. 1907 S. 207—210. — 25. Մասնակցություն J. Karst, Das armenische Rechtsbuch. h Götting. Gelehrt. Anz. 1909, S. 924—928.

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆ

Պ Ա Տ Ս Ն Կ Ա Ն

ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ ԵՒ ՊՐՈՍԿԼԱՍԱՆ

(Հարսնա-Ի-Բի-Ն)

Ձ. Դաշանց ապահովացումը:

Պարսիկ սովորութեան ալ համաձայն էր ազգային իրաւական դաշինքներուն պահպանութեան համար մասնաւոր ապահովացումներ տալ: Ամփանոս եւ Պրոկոպիոս կը յիշատակեն, որ դաշինքն ապահովելու համար բրեմն պատանդներ կը տրուէին, որոնք նոյնին գործադրութենէն վերջը կը փոխանակուէին: Սովորութիւն էր նաեւ երգամար հաստատութիւն տալ: Այսպէս Յովհաննոս Կայսեր եւ Շապուհ Բ. թագաւորին մէջ դրուած ամօթալի խաղաղութեան ժամանակ², Պրոկոպ Եւստափիանոս բերանը խորոզովու դէմ կշտամարնք կը դնէ, 532ի մշտնջենաւոր կոչուած խաղաղութիւնը չպահելուն համար, եւ այս կշտամարութիւնը ուրիշ տեղեր ալ կը կրկնէ³, Բայց որովհետեւ ապացոյց չկայ թէ խորով յիշուած խաղաղութիւնը պահելու երդում ըրած ըլլայ — նոյնը նաեւ Եւստափիան ըրած ըլլաւ էր, — ուստի հոս ալ կ'երեւայ թէ Պրոկոպ իւր Պարսից թագաւորին դէմ ունեցած հակակրութենէն մղուած կ'ուզէ հաստատել այն՝ զոր չի կրնար ապացուցանել:

Պարսիկ մէջ գրուած խաղաղութեան դաշինքը մեղի հասած տեղեկութեանց նայելով՝ թեպէտ երկու ինքնակալներէն երգամար հաստատուած չ'երեւար, բայց իրազօրները պատշաճ համարած են նոյն դաշանց կրօնական ոյժ մը տալ, որ նոյնափ զօրաւոր էր: Դաշինքին թիւ 12ին մէջ խաղաղութիւնը Աստուածութեան պաշտպանութեան կը յանձնուի, որմէ կը խըն.

գրուի եւ կը թախանձուի, որ դաշինքը յարգող կողման սիրով ու խնամքով օգնական ըլլայ, իսկ դաշինքէն շեղողին թշնամի եւ հակառակորդ հանդիսանայ: Կրօնական տարբերութեամբ հանգերձ հոս ընտրուած ձեւով կրցան երկու կողմերն ալ իրենք զիրենք կապուած համարիլ: Վասն զի եթէ կոչուած Աստուածութիւնը Հռովմայեցւոց համար քրիստոնէից Աստուածն էր, Պարսից համար ալ իրենց յարգած բարձրագոյն էակը՝ Արամազդն էր:

Եթէ այս կրօնական ապահովացումը պարզապէս մասնակիցներուն խղճին թող կը տրուէր, բայց ուրիշ ապահովացում մը աւելի գործնական արժէք մ'ունէր: Երկու դիպաց մէջ դաշանց որոշմանց վրայ աւելցուած էր բեկիշ յօդուածը, որուն համաձայն եթէ այս մասնաւոր պայմաններն չպահուէին՝ անպատճառ յաջորդելու էր դաշանց եղծում եւ խաղաղութեան բարձումը եւ ասով նաեւ միւս դաշնագիրը ipso iure կ'ազատէր իւր դաշանց մէջ ստացած պարտաւորութիւններէն, զ. օ. տարեկան վճարներէն: Այս ազդեցութիւնը կ'ունենար դաշինքը, երբ նոր ամրութիւններ կանգնելու արգելքը ոտքի տակ առնուէր (թ. 8)², եւ երբ այն ինքնակալը՝ որուն կը դիմուի ըստ թ. 11ի դէպքերու, քննա կողմն մէկ տարուան մէջ հաստցում ընելու, իւր պարտքը չի կատարէր³: Ստոյգ է խաղաղութեան հիմունք կազմող զխաւոր պայմաններուն ապահովացման համար բեկիշ յօդուածի մը պէտքը չկար, վասն զի ասոր կատարումէն կախում ունէր խաղաղութեան արժեքը կամ չարժեքը, սակայն մէկալ պայմաններուն համար այս յօդուածին պակասութիւնը այն նշանակութիւնը ունէր, որ նոյնին բռնաբարումով անպատճառ խաղաղութիւնը տրուած համարուելու չէր:

¹ Ամփանոս ԻԵ. 7, 13. Պրոկոպ. ՊՊ Ա 21 (111).

² Ամփանոս անդ. "foederata itaque pace eaque iurisiurandi religionibus consecrata."

³ Պրոկոպիոս ՊՊ. Բ. 5 (170), Բ. 10 (190). Վասն ինութ. Բ. 10 (237):

¹ Մեկանդր 213:

² ՊՊ. 212. — καὶ ἐκ τούτου διαλυθήσονται αἱ σπονδαί.

³ Անդ. Ծօոց ἐπ' ἐκείνῃ τῷ δόγματι διαλείσθω τὰ τῶν σπονδῶν.

է. փրիստոնէից համար առանձին դաշինք:

Խաղաղութեան այն դաշինքին հետ զոր վերը տեսնաք, առանձին միաբանութիւն մ'ալ եղաւ, որ պարսիկ քրիստոնէից վիճակին ու անոնց հանդէպ ինչ վարմունք ցոյց տալու վրայ էր¹:

Պարսկաստանի մէջ քրիստոնէից թիւը քիչ չէր. ասոնց բնակավայրն էր Պարսկահայաստանէն զատ, գլխաւորաբար ասորա-արամէական երկրամասերու մէջ եւ Սուսիանա, ըստ այսմ պետութեան մայրաքաղաքներու մօտերը: Ասոնց կացութիւնը շատ խեղճ էր. ժամանակին ինքնակալին առաւել կամ նուազ հանդուրժողութենէն կախուած էր: Հաւատքով, քշխարհայեցողութեամբ եւ բարբոյլ Գազգեղականներէն բարբոյլին անջատուած՝ ոչ միայն ժողովրդեան հակակրօնութենէն կը կրէին, այլ եկամուտ (Proselyt) վաստակելու իրենց ջանքերով — որ պարսկական օրինաց բարբոյլին հակառակ էր — այլ նաեւ իրենց վարմանց մէջ ցոյց տուած անխոչմտութեամբ եւ անհանդուրժողութեամբ տիրող մոլեռանգ մոգերու դասին ատելութիւնն ու հալածանքը կը գրգռէին²: Արքայից արքաներուն համար ծանրակշիռ քաղաքական շարժառիթ մ'ալ կար: Քրիստոնէութիւնը հռովմէական պետութեան մէջ տէրութեան օրէնք ճանչցուելէն ի վեր, պարսիկ քրիստոնէաները Հռոմի կամ Բիւզանդիոնի իշխողները իրենց բնական պաշտպաններն սկսան համարիլ եւ ինչպէս որ եկեղեցական խնդիրներու մէջ անոնցմէ կախուած կը նկատէին իրենք զերենք, այսպէս ալ իրենց նեղութեան ատեն կայսերական կառավարութեան կը դիմէին եւ անկէ կը խնդրէին ու կը սպասէին գործնական օգնութիւն: Անդին Սասանեանք, որոնք իրենց աւատ տէրութիւններուն Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադուանի քրիստոնէայ ըլլալը մեծ վտանգ կը համարէին իրենց հոն ունեցած ազդեցութեան, առանց հիման չէր, որ իրենց բուն քրիստոնէայ հպատակներուն դէմ, ասոնց իրենց արեւմտեան դրացւոյն հանդէպ ցոյց տուած միտութեան պատճառաւ, մեծ անվստահութիւն սկսան ունենալ եւ զատնք՝ մանաւանդ կայսերաց հետ գփտութեանց ժամանակ վտանգաւոր մատնիչներ կը նկատէին: Ինչ ինչ կայսրներու — այս-

պէս արդէն Կոստանդիանոս Երեմի, Եթէ եկեղեցական պատմիչներու առ Շապուհ Ք. յիշատակած թուղթը վաւերական է՝ — քրիստոնէական կրօնին հանդէպ հանդուրժողութիւն ցոյց տրուելու համար միջամտութեան փորձը արքայից արքաններէն գէշ մտքի կը տարուէր, ոչ նուազ՝ երբ կայսրները հռովմէական պետութեան մէջ ապաւէն գտած քրիստոնէայ փախսականները Պարսից մասնել չէին յօժարեր³: Այս պարագաները իբր պատճառներ յառաջ բերին այն խիստ հալածանքները, զորոնք հինգերորդ դարու մէջ Պարսկաստանի քրիստոնէաները կրեցին⁴, ինչպէս նաեւ հաւատոյ այն արեւահայ պատերազմները, որոնց ասպարէնք եղաւ պարսիկ պետութեան կցուած Պարսկահայաստանը, որպէս զի քրիստոնէութիւնը ջնջելով՝ գոնէ այս երկիրը վերստին հին իրանեան կրօնին դարձնել կարելի ըլլար⁵:

Երբ յետոյ հինգերորդ դարուն վերջերը պարսիկ քրիստոնէաներուն մեծ մասը եկեղեցիէն Նեստորի իբր հերետիկոսական մեթօնած վարդապետութիւնն ընդունեցաւ եւ ուղղափառներէն բաժնուած առանձին եկեղեցի մը կազմեց, ասով Բիւզանդիոնէն յառաջ եկած բաժանումը արքայից արքաներուն սրտին ուզածն էր: Հայ եկեղեցւոյ եւ Գուստինիանէն նպաստաւորուած Միաբնեայններուն հակառակ, Նեստորականները պարսիկ ինքնակալներուն բարեացամիտութիւնը կը վայելէին եւ չենք լսեր թէ բուն Պարսկաստանի մէջ Վաւատի եւ Խոսրովի կառավարութեան ժամանակ քրիստոնէից դէմ հալածանք ելած ըլլայ: Խորով ինքնին մոլեռանգ մագդեղական չէր եւ ոչ ալ քրիստոնէից դէմ խիստ հակակրօնութեամբ տողորուած⁶: Թոյլ տուաւ որ իւր կիներէն մին եւ ասկէ ունեցած որդին Անուշաբատ քրիստոնէայ կրօնը դաւանին. եւ երբ քրիստոնէաները այն ապստամբութեան մասնակցեցան, զոր ասիկա իւր հօրը գէմ հանած էր, խիստ վրէժ շլուծեց⁷:

Այս էր իրաց վիճակը այն խաղաղութեան ժողովին ժամանակ, որուն վրայ կը խօսինք: Այս

¹ Այս կարծեցեալ նամակը Նաեմի Եւսեբիոս կը յիշատակէ, ժառը Կոստ. Պ. 9: Եւսեբի թեոգորեա, Եկեղ. Պատմ. Բ. 25 եւ Սոգոմոնոս, Եկեղ. Պատմ. Բ. 15:

² Սոկրատես, Եկեղ. Պատմ. Ի. 18: Թեոգորեա, Եկեղ. Պատմ. Ե. 39, Թեոփանէս 85:

³ Շապուհ Ք. թ. Եւսեբիոս Ա. 9 եւ Վաւատ Ե. թ. ասին հալածանքներուն համար հմտ. Նեոլլեյէ, Ցարաթի 68. 75-98:

⁴ Spiegel, Eran. Altertümer 3, 723 ff.

⁵ Նեոլլեյէ, Ցարաթի 161- Rawlinson, Seventh Monarchy. 459.

⁶ Նեոլլեյէ, Ցարաթի 467 ff.

¹ Պարսկաստան գտնուող քրիստոնէաներուն վրայ. Spiegel, Eran. Altertümer, 3, 719 ff.

² Թեոգորեոս, Եկեղ. Պատմ. 5. 39: Արքաւ եպիսկոպոսին ձեռքով ասորւշանի մը կործանումը կը պատմէ. Թեոփանէս 88:

ժողովին մէջ էր, որ լիազօրեանքը քրիստոնէից խնդիրն ալ շուշափեցին եւ հոս յառաջ եկաւ այն միաբանութիւնը, որով պարսիկ քրիստոնէականներուն իրենց ալօթաբաններուն շինութիւնը եւ աստուածային պաշտման անարգել կատարումը ապահովուեցաւ եւ թոյլ տրուեցաւ, իրենց մեռելները ըստ քրիստոնէական բարոյից թաղելու, թոյլտուութիւն մը, որ զբաղաւորական կրօնը դաւանողներուն մեծապէս գալթակընցուցիչ էր¹։ Ասկէ զատ ամենաին բունդատուելու չէին այնուհետեւ մագդալական արարողութեանց մասնակցելու եւ ոչ ալ պարսիկ աստուածներու պաշտօն մատուցանելու։ Միւս կողմանէ բացայայտ արգելուեցաւ անոնց, Մագդալի պաշտօնատարները, յաջորդ հաւատքէ հանել եւ քրիստոնէայ դարձնել։ այս բանս ըստ պարսիկ իրաւանց իբր մահուան արժանի ոճի կը պատժուէր²։

Պէտք չէ տարակուսել, որ Յուստինէն է այս միաբանութեան գրգռումը, սակայն պայծառ չեն այն շարժառիթները, որ զինքը գրգռած են այս թոյլտուութիւնները սաանալ խորովէն։ Եթէ ըսենք, որ կայսեր ունայնամտութիւնը կը շողջարթէր իւր ծերութեան մէջ իսկ իւր պետութեան սահմանէն դուրս իբր քրիստոնէից տէր եւ պաշտպան կանգնել, կամ թէ ըսենք միտքն էր Նեստորականները իրենց աղանդէն ճշմարիտ հաւատքի դարձնել, սակայն եւ այնպէս ասոնք իր այս կերպ վարուելուն իբր որոշիչ պատճառ չեն կրնար եղած ըլլալ։ Աւելի քաղաքական կշռադատութիւններ զինքը առ այս գրգռած ըլլալու են։ Այժմ դրած խաղաղութեան դաշինքին մէջ պարտաւորած էր ինքզինքը բոլոր Պարսկաստանէն փախչողներուն ընդունելութիւնը զանալ եւ զանոնք պարսիկ կառավարութեան յանձնել։ Ճիշդ ալ քրիստոնէական հաւատակիցներն էին, որ մինչեւ այժմ հռովմէական պետութեան մէջ պատրաստակամ ընդունելութիւն գտած էին։ Ըստ այսմ եթէ այսուհետեւ կայսրը կը բաղձար անոնց պաշտպանութիւն ընծայելով, դաշանց որոշմանց չհակառակիլ, լաւ էր իրեն քրիստոնէից համար ձեռք բերած զինդոլութիւններով իւր կրօնական խղճին եւ յանձն առած դաշանց պարտաւորութիւններու մէջ յառաջ գալի ամէն գծովութեան առջեւ առնուլ։

¹ Պարսկական յուշարկուորութեանց ծանօթ տալիւթիւնները Ագաթիոս Բ. 22-23 (113-115) անուշտ պարսիկ աղբիւրներու համաձայն մանրամասն կը ստորադրէ։ ՏՄԹ. Պրիկ. ԳՊ. Ա. 12 (57)։

² Մեհանգր 213.

Աւելի դիւրին է մեկնել, թէ ինչպէս խոսրով կայսեր բաղձաբաններուն հաւանութիւն տուաւ։ Ստոյգ է շատ գէշ կու գար իրեն իւր քրիստոնէայ հպատակներուն համար հանդուրժողութեան հրովարտանք հանել։ Բայց դժուարին էր այն զինդոլութիւններուն՝ որոնց վրայ միաբանութիւն գոյացած էր, հաստատութիւն տալ, վասն զի արդէն իւր պետութեան մէջ այս զինդոլութիւնները կ'իրագործուէին։ Այս միաբանութիւնը խաղաղութեան դաշանց մէջ անոր համար չառնուեցաւ, վասն զի Պարսկաստանի ներքին խնդիր մըն էր եւ պարսիկ պատգամաւորները իրենց ազգային զգածման չէին տար, որ քրիստոնէից խնդիրը իբր պայման խաղաղութեան դաշինքին մէջ մտնէր։ Ճիշդ չէ կարծելը, թէ այս միաբանութիւնը լոկ արքայից արքային կողմանէ հաճոյակատարութեան գործողութիւն ըլլայ։ վասն զի յօսուցից բացատրութիւնը յայտնի կը ցուցնէ, որ հոս հասկընալու չէ միակողմանի, յետակոչելի զինդոլութիւն մը, այլ կապով խոստում մը եւ դաշնագրիւններուն դիտաւորութիւնը այն եղած է, կայսեր՝ տալ իրաւունք այս խոստման գործադրութեան հանդէպ, իսկ թագաւորին՝ պարտք մը դնել զայն գործադրելու¹։

Պարսիկ քրիստոնէականներուն համար սկսաւ այսպէսով հանդուրժողութեան ժամանակ մը, զոր վայելէ կրցաւ խորովէն վերելն ալ երկայն ատեն։ Թէպէտ իւր որդին, Որմիզդ (574—590) Արեւելեան հռովմէական պետութեան հետ սաստիկ կռիւ ունէր, սակայն եւ այնպէս իւր քրիստոնէայ հպատակներուն շնորհք ըրաւ։ եւ երբ անամ մը Պարսից մոգերը զանոնք կասկածելի ընելու սկսան ֆանալ, կ'ըստի թէ կարճ կապած ու խիտ խաղաղով մերժած ըլլայ զանոնք²։ Իսկ իւր յաջորդին խորովով Բ. ի վրայ (590—628) կը պատմուի, որ քրիստոնէից հանդէպ մասնաւոր գուժ մ'ունէր, վասն զի իւր գահը Մարիկ կայսեր պարտական էր եւ իւր սիրելի կինը Շիրին եռանդուն քրիստո-

¹ խնդիր ընել շարժեր թէ դաշանց մը յաջորդ ըն Սեբակի խորովով միայն բուն Պարսկաստանը կը հասկըցուի դուրս հանելով, պարսկական հոյսատանը։ Թամնայի գէպ Պարսիկները չեն խիթացած Պարսկահայաստանի մէջ քրիստոնէից դէմ մարտադրել։

² Կարգալու է Յաբարիկ (Նեստորիկ) մէջ պատասխանը։ Ինչպէս որ մեր գահը չի կրնար իւր յառաջնորդման ներուկներուն վրայ կենալ առանց երկու յետադրականներուն, այսպէս ալ մեր անդութիւնը չի կրնար կանգուն ու ապահով ըլլալ, եթէ քրիստոնէաները մեզի դէմ զրգոնել։

նեայ մին էր¹։ Իւր հաւուն քրիստոնէից ըրած շնորհքները հաստատած է կ'ըսուի² եւ այս ամէն բանով իւր Պարսիկներուն առջեւ կասկածի ենթարկուած է, թէ ինքնին քրիստոնեայ դարձած ըլլայ, որ ի հարկէ անհիշէ³։

Իբր բնական հետեւութիւն ընդունուած է, որ Նոյն հանգուածողութիւնը, ինչպէս Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն, այսպէս ալ Արեւելեան հռովմական պետութեան մէջ ապրող Մազդեզանց ցոյց տրուած ըլլալու է⁴։ Թէ այսպիսինքն տակաւին հինգերորդ դարու մէջ Թաքր Ախմայի զանազան կողմեր կային, իրօք ալ Պրիսկոս պատմագրին հաստատորի մը մէջ կը յիշատակուի։ Կը պատմէ, որ Պերոզ թագաւորը իւր պատմագրութեան մէջ ձեռնարկէ իւր դաւանակիցներուն հանդէպ ցոյց տրուած կրօնական սեղմունքներուն եւ մանաւանդ կրկնապաշտութեան արգելքին պատճառաւ, լեւոն Ա. կայսեր առջեւ դանգաճած է, իսկ կայսրը այս գանգատն իրեւել անհիշէ մերժած է⁵։ Եւստոխիանոսի ժամանակ ալ կ'ըսուի, թէ սահմանագաւառներու մէջ առանձնակի Պարսիկներ բնակած ըլլան։ Բայց անհաւանական է, որ անոնց յայտնապէս կրօնական հանգուածողութիւն ապահովուած ըլլայ։ Թէպէտ Տաբարի կը յիշատակէ այն լուրը, իբր թէ խոսքով Եւստոխիանոս հետ խաղաղութեան դաշինքը գնելու համար բանակցած ատեն, ասոր պայման դրած ըլլայ, որ կայսերական հողի վրայ բնակութիւն հաստատած իւր երկրացիներուն հետ լաւ վարուի եւ անոնց համար կրօնականութենէ շինէ⁶։ Սակայն այս լուրը շատ կասկածելի է, ըստ որում յունական աղբիւրները եւ մանաւանդ Մենանդր բոլորովին կը լռեն։ Այսպիսի թույլտուութիւն մը Եւստոխիանոս սովորաբար վարած կրօնական քաղաքագիտութեան ուղղակի հակասած կ'ըլլար. կայսրը ոչ միայն այլափառ քրիստոնեաները այլ նաեւ հեթանոսութեան որեւէ մէկ տեսակը եւ ոչ քրիստոնէական ամէն դաւանութիւն քանիցս եւ ամենախիստ պատժական օրէնքներով պատուհասած է⁷։ Անհարկն էր որ կայսրը Պարսիկներուն քրիստոնէից գարշելի նրեցող կրօնական արարողութիւնները յայտնապէս ճանչար. շատ

շատ անոնց գոյութիւնը անգիտանալ կրնար ձեւացընել։

Պ.

խաղաղութեամբ դաշինք կնքուիլը։

Պատգամաւորները խաղաղութեան պայմաններուն վրայ միաբանած էին. բայց Նոյնին կերպապէս կնքուելուն համար ենթադրութիւն մը ըրացուելու էր այսինքն երկու դաշնագիր միապետներուն հաւանութիւն տալը։ Ինչու որ բանակցողներուն լիազօր իշխանութիւն տրուած խօսակցութիւնը սկսած միջոցին, իրենց վեհապետներուն հաւանութիւնը յայտնապէս վերապահած էին¹։ Ըստ այսմ ծրագրուած պայմանները Պետրոս² կայսեր, իսկ Զինկ աբախից արքային խաւրցին հաւանութիւն տրուելու եւ միեւն Նոյնին գալը բանակցութիւնները ընդհատեցին³։

Հաւանութեան արտայայտուիլը հանդիսական արձանագրութեան ձեւով ըլլալու էր. պարսկականը խոսքովէն Եւստոխիանոս ուղղուած թուղթ մըն էր, զոր Մենանդր հաւատարիմ թարգմանութեամբ յառաջ կը բերէ, որուն սկիզբը ուրիշ տեղ արդէն յիշատակեցինք։ Թագաւորը կայսեր շնորհակալութիւն կը յայտնէ, որ խաղաղութեան դաշինքը գնելու սկիզբ ըրաւ, կը յիշատակէ երկակողմանի պատգամաւորներուն լիազօրութիւնը՝ «բանակցելու դաշնագիր ըլլալու», կը յիշատակէ, որ միասին բանակցութիւն կատարելով խաղաղութիւն ըրած են յիշուած արուան համար, խմբագրած եւ կնքած եւ կը վերջացընէ այս յայտարարութեամբ։

«Այլ մեք կամիմք ընդ խաղաղութեան դաշինքս, որպէս եւ կոնցան ի մէջ Զինկայ եւ կոչեցելոյն վերակացու հռոմոց Էւստրեա հանդերձ, հաճեալ հաւանել եւ զպայմանս նորին ունել հաստատունս։»

Եւստոխիանոս հաւանութիւնը Սասրա անունանալով (forma, 8109 75705) այսինքն ուղղակի կայսերական դահլիճէն մասնաւոր ձեւով յայտնուած կամաց արտայայտութեամբ տրուեցաւ եւ բովանդակութեան կողմանէ պարսկականին կը համապատասխանէր։ Բայց թէ աս ալ անոր պէս խոսքովին ուղղուեցաւ իւր նամակ թէ իբր յանձնագիր հռովմայեցի լիազօրներուն տրուեցաւ, մեր աղբիւրներէն չ'իմացուիր։

¹ Յայնքը գոյն Σίγα, Σείρεս կը կոչեն։

² Տարբեր 287, 288 զայս կը հաստատեն։

³ Ա. այս անթարկութիւն մը առ Ֆրիդրիխ 7, 144։

⁴ Այսպէս Դեպոզիէ, Տարբեր 288, ձեռն. 1։

⁵ Պրիսկոս Հակոս 13։

⁶ Տարբեր 288։

⁷ Օրին. Թոմաս, 1, 5։

¹ Մենանդր 209։

² Մենանդր անդ։

Որովհետեւ այս հաւանութեան արձանագիրները հրատարակուած առեւ խաղաղութեան դաշինքը տակաւին կնքուած ընցած չէր, այլ միայն աւժամանակեայ ստուերագիծը կար մէջտեղ, այս պատճառաւ ազգային իրաւական մտքով վաւերացում չեն կրնար համարուիլ, այլ աւելի այն նկարագիրն ունէին, որ իշխանութիւնն տրուած էր, որ միարեւուած եւ ընդունուած պայմաններուն վրայ դաշինքը կնքուի: Ասոր վրայ յեցած՝ լիազօրներէն գրուած եւ ի գործ դրուած խաղաղութեան դաշինքը ալ երկու ինքնակալներուն հաւանութեան պէտք չուներ. կերպպէս կնքուելով առանց այլեւայլի իրաւական ազդեցութիւնը կը տաւար եւ տէրութեան գլուխներուն եւ անոնց պետութեան համար կապող ոյժ կ'ունենար: Արդէն նոյն ժամանակ տիրող ազգային իրաւական սովորութեան համեմատ եկած հասած հաւանութեան արձանագիրները լիազօրներէն փոփոխակի բնագրով, փոխանկուեցան:

Ասոր վրայ կարելի էր այլ եւս խաղաղութեան պայմանաւորման գործադրութեան քայլն առնուլ: Այս գործողութեան կերպը բաւական կնճառ էր նկատուին նախով իրին կարեւորութիւնը եւ երկու դաշնագիրներուն լեզուական տարբերութիւնը. այս բանն միեւնոյն ժամանակ հետաքրքրական գաղափար մը կու տայ նոյն ժամանակի միջազգային յիշատակագիտութեան վրայ:

Նախ եւ յառաջ դաշինքը երկու լիազօրներէն ալ՝ իրենց առընթերակացներուն եւ թարգմաններուն գործակցութեամբ իրենց բուն լեզուով գրուեցաւ, ըստ այսմ Պետրոսէն եւ Եւսեբիոսէն յունարէն, Զիկէն եւ Սուրէնէն պարսիկ լեզուով: Յետոյ յունարէն բնագիրը թարգմանուեցաւ, թարգմանութիւնները ինամքով իրարու հետ համեմատուելով՝ թէ՛ բառի եւ թէ՛ իմաստի կողմանէ համաձայնութեան բերուեցան¹: Այս երկու օրինակները (ὁὗτοι βιβλία) ըստ իմիջ խաղաղութեան դաշանց բնագիրը կը կարգէին: Մասնաւոր վաւերացման կ'երեւայ թէ հարկ չէ տեսնուած. ոչ հռովմէական եւ ոչ պարսիկ իրաւանց համեմատ հրապարակական, պետական կամ ազգային իրաւական արձանագրութեանց համար դաշնագիրներուն ստորագրութեանց պէտք կար. իսկ թէ կնիք կոխուած չէ՝ յայտնի է Մենանդրէն². կրնայ ըլլալ, որ եր-

կակողմանի թարգմանները թարգմանութեան ճշգրտութեան ու համաձայնութեան վկայած ըլլան որեւէ դիտողութեամբ:

Այս երկու բնագրական օրինակներէն ալ առ այս ընտրուած պաշտօնեաներ՝ մէյ մէկ մասնաւոր պատճէն ալ կազմէին, որոնց համաձայնութիւնը նոյնպէս համեմատելով վերատուգուեցան: Այս երկու ձեռնագիր պատճէնները՝ մին յունարէն, միւսը պարսկերէն, սահմանուած էին ըստ իմիջ խաղաղութեան դաշանց իւր գլխաւոր օրինակներ (τὰ χυρίωτερα) ծառայելու, միեւնոյն նախախշատակեալ նախագաղափարները իւր մեր իմաստով երկրորդական օրինակներ կը ներկայացնէին:

Երկու գլխաւոր օրինակներն ալ այնուհետեւ ծաղուելով՝ ըստ պարսիկ սովորութեան ժապաւինուեցան եւ դրսէն լիազօրներուն եւ իւր արձանագրութեան վկայ հրաւիրուած տասուերկու (վեց յոյն եւ վեց պարսիկ) թարգմաններուն կնքովը գոցուեցան: Ի հարկէ իւրաքանչիւր կնիքի կոխուածքին հետ կնիքի տիրող անունն ալ եղած ըլլաւ էր: Այս գործողութեան յաջորդեց խաղաղութեան արձանագրութեանց յանձնումն ու փոփոխումը. Պետրոս պարսիկ պատգամաւորին յանձնեց յունարէն օրինակը, իսկ պարսիկը փոխադարձաբար անոր տուաւ պարսկական վաւերագիրը: Երկու երկրորդական օրինակները մասնակիցներուն յիշողութեան օգնելու եւ անշուշտ երկու գլխաւոր օրինակները անգաղար չբանալու համար էին: Այս պատճառաւ ասոնք չփոխանկուեցան. երկու դաշնագիրներէն իւրաքանչիւրն իր լեզուով խմբագրուած եւ իրեն համար հասկնալի եղող օրինակը, Հռովմայեցին յունարէն իսկ Պարսիկը պարսկական բնագիրը իւր քով պահեց:

Արդէն փոխանկուած հաւանութեան արտայայտութիւնները խաղաղութեան դաշինքին յարակից մասը կը կազմէին. դաշինքը կնքուելէն վերջը երեք տարիներու համար հատուցուելի կանխավճարներու նկատմամբ Յուստինիանոսի վերը (էջ 174—75) յիշատակուած ապահովութեան մուրհակը պարսիկ պատգամաւորին տրուած ըլլալու է:

Այն ձեւին վրայ, յորում պարսիկ քրիստոնեաներուն նկատմամբ առանձնակի միաբանուեցաւ, բան մը չէ ըսուած. բայց կրնայ ընդունուիլ, թէ այս ձեւն ալ խաղաղութեան դաշանց հանգունակ եղած ըլլալու է: Ասով վերջապէս յառաջ եկաւ Արեւելեան Հռովմայ եւ Պարսկաստանի միջեւ խաղաղութիւնը քսա-

¹ Մենանդր 211, 212:

² Անդ 214:

նամայ պատերազմէ վերջը: 362 տարւոյ աշ-
նան վերջերն էր:

Յուստինիան արդիւնքներէն գոհ ըլլալու
էր: Խաղաղութիւնը բերաւ իրեն Լազիկայի տի-
րապետութիւնը, որուն համար երկար կռիւներ
եղած էին, Կաւկասեան անցքերուն հոգէն ա-
զատում, Դարասի ամրութեան մնալը եւ վեր-
ջապէս թէպէտ ոչ շատ հաստատուն ապահո-
վացումը պարսիկ արաբական ցեղերու յարձակ-
մանց դէմ: Ասոր դիմաց իբր պարտաւորութիւն
կեցած էին Պարսից վճարելի մեծագումար ա-
մափճարները եւ գլխաւորաբար Նախ եօթը եւ
ապա յաջորդ երեք տարիներուն համար այն
կանխավճարները, որոնք մեծապէս զգալի էին,
պետութեան նոյն ժամանակուան խեղճ դրամա-
կան վիճակին պատճառաւ: Այսու հանդերձ
ասոնց համագումարը 532ի մշտնջենաւոր կո-
չուած խաղաղութեան համար վճարուելիքին
կէսն իսկ չէր ընել: Բայց թէ պետութիւնը
Արեւելքէն եւ իւր իսկ հպատակներուն աշ-
քին առջեւ իբր Պարսից հարկատու կրնար
երեւալ, ստիպուած էին յանձնառու ըլլալ: Այս
բանիս կայսերական կառավարութիւնը արդէն
նման դէպքերու մէջ ստիպուած էր համա-
կերպիլ:

Այսու ամենայնիւ ձեռք բերուած առաւե-
լութիւնները այս դրամական զոհին կը զու-
գակչուէին: Խոսքով ալ Յուստինիանու ձեռք
բերած արդեանց վրայ Նախանձելու պատճառ
չունէր: Իրեն համար մեծ ծանրակշռութիւն
ունէր այն, որ իւր պետութեան արեւմտեան
սահմանէն երկիւղ չէր ունենար, որով իշխանու-
թիւնը անարգել ուրիշ կողմեր կրնար ծաւալել:
Խաղաղութեան պատգամաւորները չցու-
ած՝ կայսրը հայթայթած էր հարկաւոր դրամը
եւ Դարաս խաւած, որպէս զի անմիջապէս
ըրացուելի դաշանց պայմաններուն գոհացում
տրուի: Այսպէսով կրցաւ Պետրոս խաղաղու-
թեան դաշինքը դրուելէն անմիջապէս վերջը
Զիկի եւ Նոյն միջոցին երեւցող պարսիկ իշխ-
մանից պաշտօնեաներուն առաջին եօթը տարի-
ներուն համար 210.000 ոսկեգրամ՝ 3500 լիւր
ծանրութեամբ կշռել եւ տալ¹: Բրոգհեան
Պարսից Լազիկայի մէջ գրաւած անդերուն թո-
ղուիլն ալ առանց դժուարութեանց ի գլուխ
ելաւ, ասով խաղաղութեան պայմանները լրա-
ցուեցան կրնայ ըսուիլ, որչափ որ ի սկզբան
նկատողութեան կրնային առնուիլ²:

¹ Իբր 3, 197, 500 մարկ:

² Մենանդր Հակոբ, 13 (218):

ՀԵՏԱԳԵՑ ԲՆԱԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Խաղաղութեան դաշինքը խոսքովն ար-
քունեաց մէջ մասնաւոր հետեւորդ արդիւնք
մ'ունեցաւ: Դարասի խորհրդեան միջոցին երկու
պետութեանց մէջ տատանող վիճական խնդի-
րուն թէեւ գոհացուցիչ լուծում տալ յա-
ջորդեալ, սակայն քանի մը կէտեր մնացած
էին, որոնց վրայ կարելի չեղաւ միաբանիլ:

Լազիկայի Հռովմայեցւոց տրուելու հետ
կապուած էր Սուանացւոց երկրին գրաւումը:
Լազիկայի հիւսիսային կողմը Կաւկասի զաւի-
թափին վրայ փոքրիկ, կէս վայրենի ցեղ՝ ուր
նստէր Սուանացի կոչուած¹: Վերջին հռովմա-
կան պարսկական պատերազմի ատեն Պարսիկ-
ները անոնց երկրին տիրած էին, որ այնուհետեւ
անոնց գերիշխանութեան ենթարկուած մնաց:
Հռովմայեցիք խաղաղութեան բանակցութեանց
ժամանակ կը հաստատէին, թէ Սուանացիք ի
հնուց Լազերէն կախում ունէին եւ այս պատ-
ճառաւ ասոնց հետ հռովմական պետութեան
ենթարկուած էին եւ ըստ այսմ Լազիկայի ետ
տրուիլը Սուանայի թողուիլն ալ կը նշանակէր,
իսկ Պարսիկները կը պնդէին, որ Սուանացիք
անկախ ժողովուրդ մնացած եւ ազատական
Պարսից հետ միացած էին: Այս խնդրոյն վրայ
չկարենալով միաբանիլ, անոր յանգեցան, որ
խաղաղութեան դաշանց մէջ այս նիւթին տեղը
բաց ձգեն եւ Խոսքովն վերապահեն նորոգ
բանակցութիւն մը կատարել եւ Զիկ երդմամբ
ինքզինքը պարտաւորեց կրցածին չափ Հռով-
մական պատգամաւորին նեցուկ ըլլալ²: Թէպէտ
խնդրի տակ եղող երկիրը ոչ մեծ տարածու-
թիւն մ'ունէր, ի՜նչ ալ մասնաւոր արժէք մը,
սակայն Հռովմայեցւոց համար անտարբեր չէր,
որ ճիշտ իրենց սահմանին կից եղող Սուանիս
Պարսից ձեռքը մնայ եւ նոր ձեռք բերուած Լա-
զեան երկրին համար մշտակայ սպանալիք
մ'ըլլար³:

Սուանիայի վրայ բանակցութիւնը յառաջ
տանելու համար Պետրոս 563ի սկիզբը արքայից
արքային արքունիքը գնաց⁴: Հոս երկուքին մէջ
խօսքի մեծամարտութիւն մը սկսաւ, զոր Մե-
նանդը կը յիշատակէ Հռովմական գնապանին

¹ Սուանիայի վրայ տ. Պրոպ. Գ. Գ. Դ. 2 (467):

² Բանակցութեանց վրայ Մենանդը 211, 212:

³ Այս բանն Մենանդը մասնաւորապէս կը շեշտէ,
Հակ. 15 (220):

⁴ Βιθαργμαῖς օր կը գտնուէր բանակը, տեղ չէ այլ
Բեթ-Արամայէ գաւառը այսօրեք Բարբլան: Հմա. Նեոլոգիէ,
Ցար. 15, 245:

նշանակածին համաձայն. սակայն այս վիճարանութեան մէջ ասիական հակառակ իւր գիւտնագիտական յաջողութեան եւ խոսքովի երեւութեան բարեացակամութեան պարտութիւն կրեց եւ չկրցաւ բան մը ձեռք բերել: Իւր գլխաւոր պաշտօնը, զոր վաւերագրիներով հաստատելու կը ջանար, իւր թէ Սուանացիք Թեոդոս կայսեր անուշագործէն ընդունած են իրենց աքայիկները, որոնք կայսեր կողմէն հաստատուած են, ըստ այսմ Սուանիա լազիկայի յարակից մաս մըն է, որով խաղաղութեան գաշտնց համաձայն՝ լազիկայի հետ թողուած նկատելի է, թագաւորը անով ջրեց, որ իւր յիշատակարանաց նայելով՝ կախման այսպիսի յարաբերութիւն մը գոյութիւն ունեցած չէ եւ թէ Սուանացիք իրեն կամաւոր կերպով հպատակած են: Պարսպ տեղ Պետրոս անոր վէհանձնութեան գիմեց: Վերջապէս թագաւորը անշուշտ ոչ ծանրութեամբ առեալ առաջարկութիւնն ըրաւ, Սուանացւոց իսկ որոշել տալ, թէ աւելի յօժարակամութեամբ հռովմէական պետութեան վերաբերիլ կ'ուզէին (արդի ժողովրդեան բուժարկութիւնը ակամայ կը յիշէ մարդ)¹. Այս բանս Պետրոսին մոտ հոգութիւն պատճառեց, վասն զի լաւ գիտէր թէ անոնք հռովմայեցի պաշտօնեաներուն իրենց ըրած անիրաւութեանց համար Պարսից տակ մտած էին. խոսքով այս առ երեւոյթ ըրած առաջարկութիւնը անմիջապէս թող առաւ²: Այսպէսով բանակցութիւնները խզուեցան եւ ամենայն ինչ իր հին կերպարանքն առաւ³, Բանակցութիւններուն գարձեալ սկսիլը Յուստինիանու յաջորդին ատեն աւելի յաջող արդիւնք չտուին:

Ուրիշ ինչիւր մ'ալ չօշակոտեցաւ այս բանակցութեանց մէջ, նպաստ եւ ռոճիկ — որոնցմով Յուստինիան իւր պետութիւնը գնել տովոր էր — ընդունողներուն մէջ էր նաեւ այն պարսիկ աւարը, Հերայի Մուստիք իշխանը, Իւր որդին ու յաջորդը Ամիր (Ἀμύριος τοῦ Ἀλαμουδάρου) անկէ կը հետեցընէր տարեկան եւ ռոճիկի մը՝ 100 լիտր ոսկւոյ շարունակաբար վճարքի մը պահանջը եւ որովհետեւ խաղաղութեան գաշտնց մէջ իւր պահանջը նկատի չէր առնուած⁴, իւր գերագոյն տիրոջ առջին բողոք ըրած էր: Իսկ իրեն դէմ Պետրոս կը պնդէր, որ կանոնաւորապէս վճարուած ռոճիկներու

վրայ չէր ինչիւր, այլ պարզապէս առթիւ մը իրարու հետ փոխանակուած պարգեւներու վրայ, որոնցմէ իրաւունքի պահանջ չի կրնար ելլել, բայց միանգամայն հասկըցընել տուաւ, որ կայսեր Արաբացւոց հետ ունեցած յարաբերութիւնը շատ լաւ չ'երեւար, այսինքն թէ Մուստիք իւր աւատակուած պարտուց հակառակ, ինքզինքը պարտաւորած է հռովմայեցւոց դէմ պատերազմի պարագային չեզոք մնալ⁵: Խոսքով անշուշտ դիտմամբ չուզեց իրեն միջամուխ ըլլալ, այլ բաւականացաւ պատգամահանգոյն երկմիտ վճուով մը, որ յամենայն դէպս կը հաւկըցընէր Արաբացւոյն պահանջումը յանձն առնուլ⁶: Այսու հանգրծ Եուստինիան լաւ համարեցաւ իւր իսկ շահուն համար վճարու մը շարունակել⁷:

Պետրոս, որ խոսքովու հետ այս բանակցութեանց միջոցին բախտ չէր ունեցած, ասոր վրայ Բիզանդիոն գնաց կայսեր տեղեկութիւն տալու⁸:

(Հըր—ն—ի—ի)

Կ. ԳՐԻՏՏՈՐԻԱՌ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԵՒՍԵԲԻՈՍԻ ԵԿԵՂԵՑԵԱԿԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՅ*

Հայաստանի քրիստոնէութեան մասին ամենահին յիշատակարանն (document) է Աղէքսանդրիոյ Դիոնիսիոս եպիսկոպոսի մէկ նամակը, որուն միայն հասցէն եւ բովանդակութիւնը ծանօթ է մեզի: Ն. սեբիոս (Պատմ. Եկեղ. Զ. 46) կը գտաւ զայն

¹ Մէք 216:

² Մէք Ե. 101:

³ Մենագրէն կը հետեւի:

⁴ Մենագրի Պետրոս քիւ ետքը մեռաւ:

* Հետազոյ յօդուածը՝ գրուած զաղղիացի նոյապապ զրէշ մը՝ L. Duchesne-ի հաւաքման Mélanges Nicole; recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie offerts à Jules Nicole professeur à l'Université de Genève à l'occasion du XXXe anniversaire de son professorat Genève et Bale, 1905, p. 105—109 (խորագրով՝ L'Arménie chrétienne dans l'Histoire Ecclésiastique d'Eusèbe) կարեւոր գրութիւն մ'է Հայոց եկեղեցական պատմութեան համար, որ դժբախտաբար մինչեւ օրս անձնօժի մնացած է ազգայնոց հիմու. կարծ տեղեկութիւն մը համը. Ամս. 1906 էջ 288): Թարգմանելով ամբողջութեամբ աւելորդ կը համարիրք մեր կողմանէ մասնաւոր դիտողութիւն կցնել:

Հ. Պ. ՓՆՂԱԼԹԵԱՆ

¹ Մենագրի 214—217:

² Մէք:

³ Մենագրի Հակ. 13 (218):

⁴ Մենագրի 211: